

„TRWAJ W TYM, CO KOCHASZ!”

**JACEK
BURSKI**



**ŚWIAT SPOŁECZNY KIBICÓW PIŁKARSKICH ŁÓDZKIEGO KLUBU SPORTOWEGO
– ANALIZA SOCJOLOGICZNA**

**„TRWAJ
W TYM,
CO
KOCHASZ!”**



WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

**„TRWAJ
W TYM,
CO
KOCHASZ!”**

**JACEK
BURSKI**

ŚWIAT SPOŁECZNY KIBICÓW PIŁKARSKICH ŁÓDZKIEGO KLUBU SPORTOWEGO
— ANALIZA SOCJOLOGICZNA

Jacek Burski – Uniwersytet Łódzki, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny
Katedra Socjologii Kultury, 90-214 Łódź, ul. Rewolucji 1905 r. nr 41/43

RECENZENT

Radosław Kossakowski

REDAKTOR INICJUJĄCY

Iwona Gos

REDAKCJA

Justyna Goń

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

KOREKTA TECHNICZNA

Anna Sońta

PROJEKT OKŁADKI

Polkadot Studio Graficzne

Aleksandra Woźniak, Hanna Niemierowicz

© Copyright by Jacek Burski, Łódź 2020

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2020

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.09932.20.0.M

Ark. wyd. 13,6; ark. druk. 12,125

ISBN 978-83-8220-181-9

e-ISBN 978-83-8220-182-6

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. 42 665 58 63

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział 1	
Społeczne znaczenie futbolu	11
Rozdział 2	
Geneza powstania współczesnej kultury kibicowskiej	21
2.1. Okres przednowoczesny do II połowy XIX wieku	26
2.2. II połowa XIX wieku do II wojny światowej	30
2.3. Okres od II wojny światowej do początków lat 90.	34
2.3.1. Brytyjskie korzenie chuligaństwa stadionowego	35
2.3.2. Znaczenie ultras w ruchu kibicowskim	38
2.4. Ruch kibicowski dzisiaj	40
2.5. Historia kibicowania piłkarskiego w Polsce	43
Rozdział 3	
Socjologia sportu, socjologia futbolu i socjologia kibicowania	49
3.1. Materialistyczne koncepcje Iana Taylora	52
3.2. Etologiczne podejście Petera Marsha	54
3.3. Podejście figuracyjne	56
3.4. Podejście postmodernistyczne	57
3.5. Podejście antropologiczne	62
3.6. Przełom antymaterialistyczny w badaniach nad kibicowaniem	63
3.7. Polska refleksja nad futbolem i kibicowaniem	65
Rozdział 4	
Ruch kibicowski na świecie i w Polsce – wymiary konstruowania świata społecznego kibiców piłkarskich	69
4.1. Kibicowanie jako działanie podstawowe	76
4.2. Technologia	80
4.3. Areny	81
4.4. Granice	82
4.5. Wartości	84
4.6. Aktorzy społeczni	85
Rozdział 5	
Łódzki Klub Sportowy – rys historyczny i społeczny	91

Rozdział 6

Proces instytucjonalizacji świata społecznego kibiców piłkarskich i jego konsekwencje – ujęcie empiryczne **105**

6.1. Przemiany roli kibica – od chuligana do lidera wspólnoty. Wymiary kariery kibicowskiej	110
6.2. Kibicowanie a praca dla klubu	117
6.3. Stowarzyszenie kibicowskie i jego rola w procesie instytucjonalizacji świata społecznego	120
6.4. W służbie technologii świata społecznego	128
6.5. Miasto derbowe – rywalizacja na łódzkich osiedlach	134
6.6. Pomiędzy realnym a skonstruowanym. Antysemityzm kibicowski	145
6.7. Upolitycznienie świata społecznego kibiców piłkarskich	153
6.8. Struktura władzy we wspólnocie kibiców Łódzkiego Klubu Sportowego	158

Wnioski	167
---------	-----

Aneks metodologiczny	175
Teoretyczny paradygmat badania	175
Wybory metodologiczne	177
Dylematy metodologiczne	179

Słownik	183
---------	-----

Bibliografia	185
--------------	-----

Wstęp

Problematyka poruszana w książce skupia się wokół przemian zjawiska kibicowania w Polsce, ujętych w relacji do procesów dotyczących społeczności fanów ze szczególnym uwzględnieniem Europy Zachodniej. Przede wszystkim koncentruję się na wątkach związanych z wykształcaniem się kolejnych sfer działania kibiców, postępującej komplikacji struktury ich świata oraz relacji między nim a innymi aspektami rzeczywistości społecznej m.in.: mechanizmami globalizacji, sferą polityki, relacjami ekonomicznymi. Podejmuję też rozważania nad charakterystyką biograficznej kariery kibica oraz analizuję strukturę relacji władzy we wspólnocie. Różne wątki składają się na szeroką panoramę ruchu kibicowskiego w Polsce. Należy jednak zaznaczyć, że pomimo ambicji i wysiłku włożonego w przygotowanie pracy, z pewnością nie można uznać jej za kompletny obraz zjawiska.

W każdym projekcie naukowym można wskazać dwa jego podstawowe aspekty: to, co składa się na kontynuację istniejących już idei, teorii czy praktycznych zastosowań badawczych oraz to, co jest nowatorskim, oryginalnym wkładem dotychczasowej wiedzy, czy ujmując rzecz szerzej, debaty nad daną problematyką. Podobnie rzecz ma się z obserwacjami zawartymi w tej książce. Rozprawa doktorska, będąca podstawą przedstawianych tu rozważań, została pomyślana jako badanie wprowadzające do dyskusji o zjawisku kibicowania ujętego w kilku wątkach, które były do tej pory nieporuszone bądź były traktowane marginalnie. Przede wszystkim zwracam uwagę na teorię światów społecznych wywodzącą się z interakcjonizmu symbolicznego oraz koncepcje Victora Turnera opisujące dynamikę procesów wspólnototwórczych (tu kluczową rolę odgrywają pojęcia *communitas* i struktury).

Z racji założenia o istotności ostatnich trzydziestu lat rozwoju środowiska kibicowskiego, jak również wyborów metodologicznych, skupiam się zwłaszcza na okresie po 1989 roku. Podstawą empiryczną dla analiz przedstawionych w pracy jest 27 pogłębionych wywiadów swobodnych zrealizowanych w latach 2012–2013 we wspólnocie kibiców piłkarskich Łódzkiego Klubu Sportowego. Dzięki prywatnej sieci kontaktów miałem dostęp do osób, które aktywnie działały w tym środowisku w ciągu ostatnich kilku dekad (najstarszy rozmówca urodził się w roku 1960, najmłodszy w 1990). Kluczem doboru do badania była aktywność, rozumiana tu jako zaangażowanie w takie aspekty świata społecznego fanów jak: działania grup chuligańskich, ultrasowskich czy graffiarskich, prace stowarzyszenia

kibicowskiego, tworzenie i zarządzanie kibicowską stroną internetową, organizowanie wspólnot osiedlowych. Dodatkowym źródłem wiedzy i materiału do analizy były różnego rodzaju wydawnictwa, których autorami byli kibice Łódzkiego Klubu Sportowego oraz aktywność fanów tego klubu w Internecie (głównie w ramach kibicowskiej strony www.lksfans.pl, forum internetowego funkcjonującego w ramach tego portalu oraz profili w mediach społecznościowych i serwisu YouTube). Korzystałem również z materiałów prasowych odnoszących się do kwestii kibicowskich, choć robiłem to w zdecydowanie bardziej ograniczonym zakresie.

Chciałbym podkreślić, że o ile zdaję sobie sprawę z niedociągnięć czy ewentualnych braków w pracy, to jednym z najważniejszych celów jakie chciałem osiągnąć, było przedstawienie procesu instytucjonalizacji świata społecznego polskich kibiców piłkarskich, rozumianego jako przejście od efemerycznych wspólnot fanów, powstających ad hoc w ramach widowiska piłkarskiego do rozbudowanej kultury kibicowskiej, obejmującej praktyki wykraczające poza czas i miejsce meczu piłkarskiego. W wymiarze zbiorowym interesowało mnie jak grupy, dla których miejscem zawiązania jest ograniczona, mocno zrytualizowana i hipersymboliczna przestrzeń widowiska sportowego, rozwijają się w wielopoziomowe organizacje o rozbudowanych systemach wartości, skomplikowanej wewnętrznej strukturze oraz osiągają cele wychodzące poza istotę dopingowania własnej drużyny piłkarskiej. Między innymi starałem się odpowiedzieć na pytanie o to, w jaki sposób (w konsekwencji procesu instytucjonalizacji) kibice futbolowi stają się politycznym graczem realizującym swoje ambicje na poziomie polityki lokalnej i ogólnokrajowej.

Można się spierać o konkretne odczytania zmian zachodzących w świecie kibiców, ale jednym z kluczowych aspektów ruchu jest jego aktywność i potencjał społeczny do mobilizacji szerokich grup społecznych. Mozaika możliwych układów, w które ten potencjał może być przekuty, jest wyjątkowo skomplikowana. Z jednej strony obserwujemy szybko rozrastające się globalne sieci kibicowskie skupione wokół takich gigantów futbolu jak FC Barcelona, Real Madryt czy Manchester United. Z drugiej, poważnym polem badawczym mogą być niewielkie grupy kibicowskie tworzące się wokół lokalnych klubów.

Obecna w pracy perspektywa plasuje się pomiędzy dwoma skrajnościami – prowadzona analiza obejmuje procesy dotyczące zarówno duże, rozbudowane sieci kibicowskie, jak i małe lokalne wspólnoty. Ważną rolę w książce odgrywa kontekst lokalny oraz uwarunkowania czasowe. Łódzki Klub Sportowy jako organizacja, ale również szerzej rozumiane uniwersum społeczne, doświadczał różnego rodzaju procesów historycznych, które odcisnęły piętno na samym klubie, jak i wspólnocie kibicowskiej skupionej wokół niego. Ponad stuletnia historia niesie w sobie wyjątkowe bogactwo wydarzeń, ale też – mówiąc językiem socjologicznym – fenomenów społecznych. Jednym z najważniejszych jest adaptacja do warunków gospodarczych, politycznych i społecznych, jakie pojawiły się po 1989 roku. Przejście od peerelowskiego systemu, który w sferze sportu opierał się na m.in.

publicznym finansowaniu działalności klubów piłkarskich, do konieczności ich finansowania przede wszystkim z prywatnych środków¹, przyniosło kolejne fale poważnych problemów finansowych i organizacyjnych² zakończonych ostatecznie upadkiem klubu w 2013 roku i jego odbudową w latach 2013–2020. Można więc powiedzieć, że historia ostatnich trzech dekad w pigułce skupia różne doświadczenia będące udziałem, zarówno samej organizacji klubowej, jak i kibiców.

Co do fanów, to również ich działalność posiada wszystkie cechy charakterystyczne dla polskiej kultury kibicowskiej – jest to wspólnota aktywna na polu dopingu, opraw, działalności chuligańskiej czy aktywności w Internecie. Jest to też społeczność silnie obecna w przestrzeni miejskiej, co jest m.in. konsekwencją funkcjonowania w mieście drugiego klubu o podobnym potencjale – Widzewa Łódź, z którego fanami kibice ŁKS-u są w skrajnym konflikcie charakteryzującym się wykorzystywaniem zasobu symbolicznego, odnoszącego się do światopoglądu antysemitckiego. Kolejnym podobieństwem do innych grup na pewno jest też usieciwienie – sympatycy łódzkiego klubu są zaprzyjaźnieni z kibicami Zawiszy Bydgoszcz, Lecha Poznań i GKS-u Tychy.

Sama struktura wywodu przedstawia się następująco: w rozdziale pierwszym skupiam się na opisie społecznego znaczenia futbolu oraz przedstawiam, w jaki sposób doszło do wykształcenia się różnego rodzaju cech, które składają się na postać współczesnego kibica piłkarskiego. Łączę ten wątek ze sprawozdaniem z typologii fanów futbolowych oraz wprowadzam autorską propozycję podziału zjawiska. W rozdziale drugim bardziej szczegółowo zajmuję się historią kibicowania w kolejnych okresach, których cezurami są ważne wydarzenia o globalnym charakterze. Osobno traktuję Polskę, podkreślając znaczenie lat 90. poprzedniego wieku dla zrozumienia lokalnej kultury kibicowskiej. Następnie przechodzę do prezentacji najważniejszych propozycji teoretycznych, które zajmowały się kibicami piłkarskimi, co pozwala mi w rozdziale czwartym na zaprezentowanie własnej koncepcji opierającej się na wykorzystaniu teorii światów społecznych jako kluczowego zasobu pojęciowego i językowego w pracy. W kolejnej części w ramach wprowadzenia do wniosków płynących z analizy materiału empirycznego opisuję historię Łódzkiego Klubu Sportowego. Rozdział szósty to prezentacja wybranych aspektów procesu będącego w centrum mojego zainteresowania – ta część opiera

-
- 1 Kwestia udziału pieniędzy publicznych w finansowaniu klubów piłkarskich jest znacznie bardziej skomplikowana – chociażby inwestycje w infrastrukturę taką jak stadiony czy ośrodki treningowe są praktycznie w całości zależne od publicznych środków. W tym miejscu chodzi mi przede wszystkim o bieżącą działalność klubów (choć i w tym przypadku samorządy lokalne bardzo często wspierają kluby).
 - 2 Pomimo tych problemów piłkarzom Łódzkiego Klubu Sportowego udało się zdobyć mistrzostwo kraju w 1998 roku. Jednak od tego momentu również wyniki zespołu znacznie się obniżyły – trzykrotnie klub spadał do niższej ligi, a w związku z całkowitą zapaścią finansową sezon 2013/2014 rozpoczął na piątym poziomie rozgrywkowym. Obecnie po sezonie 2019/2020 spędzonym w Ekstraklasie, znajduje się w I lidze, czyli na drugim poziomie rozgrywkowym w Polsce.

się na szeregu analiz wywiadów, które uznałem za kluczowe w zebranej kolekcji. Kolejna część książki ma charakter podsumowujący, a zasadniczą część pracy zamyka aneks metodologiczny, w którym opisuję zarówno główne narzędzie badawcze, jak i założenia stojące za podjętymi wyborami. Dodatkowym elementem pracy jest słownik języka kibicowskiego, który szczególnie dla osoby mniej obeznanej ze światem fanów futbolowych, może okazać się przydatnym zasobem głównych pojęć i nazw.

Rozdział 1

Społeczne znaczenie futbolu

Wiek XIX został uznany za czas rewolucji (Hobsbawm i Ranger 2008; Hobsbawm 2013). W efekcie zróżnicowanych procesów będących m.in. konsekwencją odkryć technologicznych, doszło do gwałtownych przyspieszeń na polach industrializacji, urbanizacji czy rozwoju nowoczesnych doktryn politycznych. Przemianie uległa struktura społeczna związana z dekonstrukcją relacji feudalnych – w zamian wykształciły się zręby współczesnego społeczeństwa klasowego. Jednym z efektów przemian było pojawienie się fenomenu nowoczesnego sportu. Jego powstanie było oparte na wyewoluowaniu tradycyjnych form rozrywki ludowej w skodyfikowane, sprofesjonalizowane i urynkowane struktury rozrastających się licznie dyscyplin sportowych.

Po pierwsze, należy podkreślić wagę masowej migracji do industrializujących się miast i w jej efekcie pojawienia się klasy robotniczej, która stała się w kolejnych dekadach głównym źródłem widzów, jak i zawodników dla powstających dyscyplin sportowych. Po drugie, relokacja z tradycyjnych wiejskich wspólnot zmieniała kulturowe ramy organizacji życia codziennego, tworząc nowy świat miejskich społeczności. Funkcjonowanie w rzeczywistości, w której naczelną aktywnością była praca (najczęściej w fabryce) w sposób diametralny zmieniało dotychczasowe rytuały i zwyczaje wyniesione z kultury ludowej. Tworzyła się w ten sposób przestrzeń dla nowych form społecznych, wśród których istotną rolę zaczęły odgrywać organizacje sportowe. Kluby naturalnie wypełniały więc społeczną potrzebę organizacji i identyfikacji. Nie bez powodu powstające pod koniec XIX i na początku XX wieku instytucje klubowe posiadają robotnicze tradycje. Pierwszymi zawodnikami, kibicami i działaczami byli pracownicy fabryk, zakładów, kolei, mieszkańcy miast i miasteczek (choć nie tylko oni – kluby były zakładane również przez uczniów i studentów, jak w przypadku krakowskiej Cracovii, najstarszego funkcjonującego polskiego klubu). W niektórych przypadkach ten element tradycji przetrwał w symbolice czy narracji tożsamościowej klubu bądź kibiców do dzisiaj, choć z reguły pełni rolę marginalną¹. W innych stał się interesującą anegdotą

1 Jednym z najbardziej znanych polskich klubów korzystających z tradycji robotniczej jest Łódzki Widzew, w przypadku którego pojawia się nieoficjalna już nazwa Robotnicze Towarzystwo Sportowe (RTS) czy czerwona kolorystyka, charakterystyczna dla ruchu robotniczego.

z przeszłości, sporadycznie uruchamianą w ramach wewnętrznych sporów czy debat². Podobnych mechanizmów powstawania klubów możemy się doszukać również w późniejszych okresach, np. po II wojnie światowej w Polsce, gdzie peerełowska władza chętnie wspierała organizowanie robotniczych i ludowych klubów sportowych jako elementu polityki tożsamościowej (Burdyka 2019). W przypadku piłki nożnej charakterystycznym elementem tego rodzaju działań było powstanie kluczowych dla powojennej historii w naszym kraju klubów z Górnego Śląska i Zagłębia (m.in. Górnik Zabrze), które stały się awangardą peerełowskiej inwestycji w piłkę nożną i razem z tzw. klubami resortowymi (przede wszystkim CWKS Legia Warszawa, ale też mająca milicyjne wsparcie Wisła Kraków) rywalizowały o dominację w lokalnym futbolu przez okres Polski Ludowej.

Z kolei rosnące w siłę już w XIX wieku nowoczesne państwa narodowe zaczęły podejmować próby wprowadzania systemowych rozwiązań na wielu polach życia społecznego. Dzięki temu zostały zbudowane podstawy dla takich instytucji społecznych jak: powszechny system edukacji, opieka zdrowotna, publiczne systemy ubezpieczeń społecznych. W tym okresie pojawiają się inicjatywy przebudowy bądź, jak w przypadku Łodzi, rozbudowy miast w oparciu o planowy rozwój i zarządzanie. Rewolucyjność XIX wieku polegała również na zagospodarowaniu kulturowych i społecznych zasobów ludowych gier i zabaw poprzez ich kodyfikację i instytucjonalizację. W efekcie zostały one wprzęgnięte w tworzenie polityk społecznych wykorzystujących sport do kształtowania społeczeństwa na potrzeby państwa.

Jedną z nowych dyscyplin był wywodzący się z tradycji gier i zabaw z piłką – futbol. Richard Giulianotti (1999) jego korzeni doszukuje się w tzw. *folk footballu*, czyli nieskodyfikowanej wersji gry, w której nie było jeszcze szczegółowego podziału na pozycje i funkcje boiskowe, dotykanie rękoma piłki było dozwolone dla wszystkich grających, a system zorganizowanych, wielopoziomowych rozgrywek po prostu nie istniał. Jednak już w średniowiecznej odmianie gry można odnaleźć elementy, które kilkadziesiąt lat później będą stanowiły o obliczu współczesnej dyscypliny. Chodzi tu przede wszystkim o aspekt rywalizacji oparty na przemocy fizycznej (Antonowicz i Wrzesiński 2009) oraz reprezentowanie społeczności lokalnej, czego współcześnie przykładem są m.in. starcia derbowe oparte na wieloletnich rywalizacjach klubowych.

Piłka nożna, dzięki swojej popularności, stała się na przełomie XIX i XX wieku jedną z pierwszych globalnych rozrywek rodzącego się wtedy społeczeństwa masowego³. Zapoczątkowany kodyfikacją zasad gry w 1863 roku proces doprowadził

2 Duże marki wywodzące się z tradycji robotniczych klubów, takie jak Manchester United czy FC Liverpool, współcześnie nie korzystają z zasobów symbolicznych związanych z rodowodem robotniczym ze względu na zupełne przeorientowanie względem globalizacji własnej pozycji. Jednocześnie kibice obydwu klubów wykorzystują – szczególnie w sytuacji protestu czy konfliktu wobec polityki władz – odniesienia do historii i związków z tradycyjną społecznością (Millward 2012).

3 Historia pojawiania się futbolu w kolejnych krajach opiera się na brytyjskich wpływach i migracji. W wielu przypadkach to Anglicy lub Szkoci zakładali pierwsze kluby we Włoszech czy

do stworzenia jednego z największych sektorów przemysłu sportowego. Obecnie futbol na poziomie profesjonalnym uprawiany jest na całym świecie – nawet jeśli w jakimś kraju nie jest to najbardziej popularna dyscyplina sportowa, to najpewniej znajdziemy tam zawodową ligę, kluby piłkarskie i wspierających je kibiców. Gra stała się zjawiskiem o charakterze globalnym i jako taką należy ją analizować⁴. Oznacza to, że nie uciekniemy od pytań o wpływ przemian zachodzących na poziomie makrospołecznym na kształt lokalnych światów skupionych wokół futbolu. Powinny nas również interesować (w tej pracy stanowią jeden z kluczowych wątków analitycznych) procesy odwrotne – będące odpowiedzią na procesy globalizacyjne, a podkreślające m.in.: twórcze rekonstruowanie i redefiniowanie lokalnych tożsamości.

Z jednej strony rodzące się, nowoczesne państwo potrzebowało zdrowych i silnych obywateli, by wypełniali role społeczne robotnika i żołnierza. Dążenia na tym polu można analizować w kategoriach mobilizacji i budowania zasobów poprzez prowadzenie określonych polityk społecznych (m.in.: poprzez wpisanie wychowania fizycznego do podstaw szkolnej edukacji). Z drugiej strony powiązania sportu z procesami państwowotwórczymi mają podobną genezę, jak w przypadku jego relacji z systemem kapitalistycznym. Nie jest tu moim celem zagłębianie się w analizę historycznych powiązań pomiędzy państwem, kapitalizmem i sportem, należy jednak podkreślić, że wczesne połączenie tych trzech sfer przełożyło się na stworzenie określonych ram społeczno-kulturowych dla fenomenów pojawiających się w późniejszych dekadach. Analizę relacji między sportem a kapitalizmem możemy odnaleźć zarówno w klasycznej literaturze socjologicznej (Veblen 1998), jak i w bardziej współczesnych opracowaniach (Carrington i McDonald 2009; Collins 2013; Sowa i Wolański 2017; Tittenbrun 2016, 2017). Wszystkie te podejścia można uznać za krytyczne wobec funkcji, jaką sport pełnił i pełni w procesach budowania i utrzymywania systemu kapitalistycznego. Nasuwa się skojarzenie odnoszące do klasycznego cytatu z prac Karola Marksa o *religii jako opium dla ludu*. W tej perspektywie funkcję religii pełniłby sport, którego służebność wobec systemu zasadzałaby się na akumulowaniu emocji mas i ich bezpiecznym (dla porządku społeczno-ekonomicznego) upuszczaniu.

Co więcej, sport można wpisać również w szerszą krytykę przemysłów kulturalnych (Horkheimer i Adorno 1994), które wedle krytyków ze szkoły frankfurckiej służą do sprawowania kontroli nad masami robotniczymi i ludowymi. Sport

Argentynie i tworzyli podstawy do zdobywania popularności przez piłkę nożną. Być może tu należy szukać jednej z możliwych odpowiedzi, czemu we wczesnej fazie rozwoju piłka nożna ograniczyła się do kontynentu europejskiego i Ameryki Południowej, a dopiero w drugiej połowie XX wieku osiągnęła szczyt swojej popularności na całym świecie? Interesujący opis rozwoju piłki nożnej i kultury piłkarskiej w Argentynie zamieszcza Jonathan Wilson w książce *Aniołowie o brudnych twarzach. Piłkarska historia Argentyny* (2018).

4 Ranking reprezentacji prowadzony przez FIFA obejmuje 211 pozycji (<http://www.fifa.com/fifa-world-ranking/ranking-table/men/> [dostęp: 09.05.2018]). Dla porównania do Organizacji Narodów Zjednoczonych należą 193 państwa.

(a wraz z nim futbol) jawi się w tym kontekście jako mechanizm oparty na tworzeniu widowiska rywalizujących członków tej samej (niższej) klasy. W tym modelu publiczność – podobnie jak zawodnicy – posiada proletariacki rodowód, a właścicielami gry są reprezentanci burżuazji, którzy korzystają „z odwrócenia uwagi” klas wyzyskiwanych. Adorno i Horkheimer zauważyli, że sport doskonale wpisuje się w narracje prokapitalistyczne, a przy odpowiednich warunkach może zostać wykorzystany do wspierania skrajnych ideologii (analizowali sport jako jeden z elementów kultury popularnej służącej ideologii hitlerowskiej do petryfikacji mas i niwelowania potencjału krytycznego myślenia)⁵. W tym kontekście publiczność funkcjonująca wokół sportu stawiana jest w roli biernej ofiary, poddającej się praktykom klas posiadających (władze, pieniądze, symbole etc.). Jednak, jak pokazują analizy zjawiska kibicowania w futbolu, możemy znaleźć mechanizmy oporu w społecznym otoczeniu gry. Tradycyjne wspólnoty kibicowskie otwarcie deklarują niechęć wobec komercjalizacji i finansjalizacji piłki nożnej. Jednocześnie ich przedstawiciele podejmują gry z systemem, próbując wpisać się w logikę działania rynku i skapitalizować np. zasoby symboliczne⁶.

Współcześnie futbol pełni zróżnicowane funkcje wobec systemu państwowego, czy szerzej ujmując kapitalistycznego. Jest również źródłem zasobu symboliczno-narracyjnego wykorzystanego w ramach debaty publicznej. Piłka nożna od początku swojego profesjonalnego istnienia wpisuje się w szersze strategie polityczne państw, które traktują sport jako drogę do oddziaływania na własnych obywateli w zakresie budowy tożsamości narodowej, zdrowia społecznego⁷, ale też mobilizowania społecznych emocji (często z tragicznymi skutkami)⁸. Przykłady mistrzostw świata czy Europy pokazują, jak wykorzystywany jest sukces sportowy do promowania państwa czy narodu. Przy okazji jako jeden z negatywnych aspektów wielkich imprez sportowych – mieszanka wielkiej polityki, pieniędzy i sportu wiąże się z niejasnymi (a wręcz nielegalnymi) praktykami związanymi z przyznawaniem praw do ich organizacji. Nie dotyczy to tylko futbolu (bardzo podobne mechanizmy funkcjonują przy innych *Sport Mega Events* jak chociażby igrzyska olimpijskie),

5 W podobny sposób sport był analizowany przez Umberta Eco (1986), podnoszącego argument o antyrewolucyjności sportu w jego masowym odbiorze.

6 W dalszej części pracy analizuję ten wątek w sposób bardziej szczegółowy. Natomiast w tym miejscu warto przywołać przykład firmy Tomadex – założonej przez jednego z kibiców Łódzkiego Klubu Sportowego, specjalizującej się w produkcji odzieży i gadżetów kibicowskich, która obecnie zatrudnia ponad 150 pracowników i jest jednym z największych producentów tego rodzaju asortymentu w Unii Europejskiej (<http://tomadex.pl/pl/about-us/> [dostęp: 06.08.2017]).

7 Sport pełnił istotną rolę m.in. w brytyjskiej polityce społecznej i edukacyjnej w XIX wieku, kiedy to doceniono jego rolę zarówno w kontekście rozwoju fizycznego, jak i społecznego uczniów i studentów. Stąd zresztą wyszedł impuls do rozwoju m.in. futbolu czy rugby (porównaj: <https://www.fifa.com/about-fifa/who-we-are/the-laws/index.html>).

8 Jednym z najbardziej tragicznych przypadków wykorzystania piłki nożnej było zaangażowanie jugosłowiańskich kibiców w konflikty etniczne (w tym działania militarne) w trakcie wojny domowej w byłej Jugosławii (Čolović 2001).

ale przypadki działań podejmowanych przez rządy Kataru i Rosji, a w niedawnej przeszłości Brazylii czy Niemiec, obnażają mechanizmy prowadzące do zdobycia prawa do organizacji dużej imprezy sportowej⁹.

Futbol jest również polem do budowania narracji o awansie społecznym, o wyrównywaniu szans i inkluzji wykluczonych. Historie piłkarzy wyrywających się z biedy to często pojawiający się wątek tzw. kariery „od pucybuta do milionera” przykuwający uwagę mediów¹⁰. W szerszym spektrum tego typu historie są podłożem tworzących się mitów o piłce nożnej jako potencjalnej drodze do sukcesu.

Niemniej jednak ciekawsze wydają się pytania dotyczące efektów uprawiania piłki nożnej np. w zakresie zdrowia społecznego, jakości życia czy kosztów uprawiania piłki nożnej (liczonych indywidualnie i zbiorowo). Z badań Głównego Urzędu Statystycznego wynika, że w 2011 roku w Polsce 36,9% osób uprawiających jakikolwiek sport szkoliło się w klubie piłkarskim¹¹. Było to ponad trzykrotnie więcej niż w przypadku siatkówki – drugiej najpopularniejszej dyscypliny. Co więcej, w dekadzie 2000–2010 wyraźnie widać wzrost zainteresowania trenowaniem piłki (zarówno wśród kobiet, jak i mężczyzn), wzrosła liczba klubów, więcej trenerów zdobyło uprawnienia. Poprawiła się infrastruktura – mała, ogólnie dostępna (m.in. dzięki programowi budowy orlików przeprowadzonemu przez rząd Donalda Tuska) – jak i duża, wymagająca znacznych nakładów finansowych. W okresie poprzedzającym Euro 2012 oraz po turnieju oddano co najmniej 6 stadionów (dwa w Warszawie oraz po jednym w Gdańsku, Wrocławiu, Poznaniu i Krakowie) mogących pomieścić ponad 30 tysięcy widzów. Rosnąca liczba inwestycji, szczególnie w drogie, nowoczesne stadiony, powoduje również niepokój opinii publicznej i wiąże się z dylematami o sens przeznaczania publicznych środków na profesjonalny sport. Szczególnie interesującym przypadkiem jest kwestia inwestycji stadionowych powiązanych z dużymi imprezami – na przykładzie polskiej części Euro 2012 możemy prześledzić, jak analizowano i debatowano nad wpływem budowy obiektów sportowych na budżety lokalnych społeczności¹².

9 Kwestia przyznawania prawa do organizacji najważniejszych imprez piłkarskich od dawna jest przedmiotem dyskusji (przede wszystkim medialnych). W przypadku starań Kataru o przyznanie mundialu w 2022 roku zostało wszczęte śledztwo przez FBI (zob. <https://www.theguardian.com/football/2017/nov/14/fifa-bribery-corruption-trial-qatar-2022-world-cup> [dostęp: 11.02.2019]).

10 W tym miejscu warto zwrócić uwagę na przypadki brazylijskich piłkarzy takich jak Adriano, Ronaldinho czy Ronaldo. Również dzisiejsi gwiazdorzy pochodzą z biedniejszych warstw społeczeństwa (jak Cristiano Ronaldo czy Zlatan Ibrahimovic).

11 https://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/KTS_pilka_nozna_w_badaniach_statystycznych.pdf (dostęp: 20.02.2019).

12 Tu warto przywołać opublikowany w jednej z łódzkich gazet społecznych dwuczęściowy artykuł socjologa Wojciecha Woźniaka, który korzystając z publicznie dostępnych danych oraz pojęcia „megaprojektu” Benta Flyvbjerga, krytycznie odnosi się zarówno do inwestycji lokalnych władz (takich jak koncepcja budowy Nowego Centrum Łodzi), jak i finansowania budowy stadionów pod kątem Euro 2012 (Woźniak 2016a, 2016b).

W ramach świata sportu (w tym piłki nożnej) ważną kwestią jest radzenie sobie z przejawami ksenofobii, rasizmu czy antysemityzmu. Jednym ze sztandarowych haseł organizacji takich jak FIFA czy UEFA jest walka z przemocą i wykluczeniem na tle rasowym. O ile otwartym pozostaje pytanie, czy tego rodzaju działania są efektywne, to trudno nie zauważyć wysiłku, który jest podejmowany do walki z tym problemem. Jednocześnie w szerszej perspektywie należy postawić pytanie o rolę sportu nie tylko w przełamywaniu uprzedzeń, ale również w ich utrzymywaniu. Logika sportowej rywalizacji opiera się na podstawowej zasadzie, że wygrywa ta bądź ten, która bądź który jest najlepszy w ramach przyjętych reguł. Natomiast już jej społeczna realizacja (czyli po prostu to, w jaki sposób w rzeczywistości dochodzi do wyłonienia zwycięzcy) napotyka różnego rodzaju trudności. Oglądając mecze piłkarskie, postronny obserwator może odnieść wrażenie, że piłka nożna w doskonały sposób zachowuje zasadę tolerancji i otwartości na różne rasy, wyznania czy kultury. Jednak codzienność świata futbolu jest dużo bardziej skomplikowana – m.in. rasistowskie ataki kibiców na piłkarzy są stosunkowo częstym widokiem. Interesujący temat wiąże się nie tyle z samymi piłkarzami, co z dostępem do zawodu trenera. W Wielkiej Brytanii w 2014 roku w 92 klubach zrzeszonych w FA (*Football Association*) pracowało tylko czterech czarnoskórych menadżerów¹³ pomimo tego, że futbol brytyjski wychował wielu czarnoskórych reprezentantów Anglii. Pytanie o społeczne bariery jest tu o tyle zasadne, że sama kwestia zdobycia uprawnień nie gwarantuje dostępu do pracy. Innymi słowy, by zacząć pracę menadżera (czy trenera), trzeba znaleźć klub, który zdecyduje się nam ją zaproponować. Badania prowadzone przez socjologów z Loughborough wskazują, że czarnoskórzy kandydaci są „niezauważani” przez potencjalnych pracodawców (Bradbury, van Sterkenburg, i Mignon 2016). Wskazywałoby to na fakt, że pomimo teoretycznej równości, mamy do czynienia z nieformalnymi barierami dostępu.

Tematem stosunkowo rzadko poruszonym w debacie publicznej w odniesieniu do tolerancji i nietolerancji w futbolu jest wątek mniejszości seksualnych, ruchu LGBT i połączonych z tym wątków homofobii i wykluczenia. Honorata Jakubowska jest jedną z niewielu polskich socjolożek i socjologów zajmujących się tematem płci w sporcie. W jednym ze swoich artykułów poruszyła wątek homoseksualności i homofobii w Polsce i na świecie:

W Polsce o problemie homofobii w sporcie prawie się nie mówi. Jeśli już, to chodzi o przypadki *coming outów* zagranicznych zawodników. Nie było do tej pory żadnego *coming outu* wśród polskich sportowców, mimo iż w ostatnich kilku latach zdarzyły się w innych środowiskach, przede wszystkim artystycznym, ale również politycznym. W sporcie pojawiają się jedynie pewne domysły, plotki. Wydaje się, że polski sport nie jest jeszcze na to gotowy, zwłaszcza takie dyscypliny jak piłka nożna. Istnieje zatem konieczność podejmowania działań nie tylko przeciwko rasizmowi w sporcie, ale również przeciwko homofobii (Jakubowska 2014: 165).

13 <https://www.theguardian.com/football/2014/dec/14/why-so-few-black-football-managers> (dostęp: 02.05.2017).

Osobny podrozdział badaczka poświęca problemowi homofobii w piłce nożnej, opisując ją jako „szczególnie nieprzyjazne” środowisko – przede wszystkim dla gejów. Nieliczne *coming outy* oraz powszechnie deklarowana niechęć wobec osób o odmiennej orientacji seksualnej na trybunach¹⁴ wskazuje na hegemoniczną pozycję heteronormatywności w świecie piłki nożnej (Jakubowska i Nosal 2017). Należy w tym miejscu dodać, że o ile sami piłkarze, trenerzy czy działacze wypowiadają się coraz częściej w kontekście równouprawnienia jako słusznej drodze¹⁵, to zdecydowanie najbardziej radykalne stanowiska zajmują kibice. Dobrym przykładem weryfikacji tego, na ile środowisko kibicowskie w Polsce jest w stanie dyskutować o prawach mniejszości, był projekt Tęczowa Trybuna, który pojawił się przed Euro 2012 i zakładał wydzielenie specjalnych sektorów dla osób LGBT. Pomysł wzbudził dyskusję zarówno elit kulturalnych¹⁶, jak i samych kibiców¹⁷. Stanowiska w sprawie wydzielenia sektora dla osób homoseksualnych zajmowały również kluby (m.in. Łódzki Klub Sportowy¹⁸).

Futbol w szerszym ujęciu sportu jest narzędziem i jednocześnie sferą funkcjonowania zjawisk globalizacji i glokalizacji. Staje się swoistym polem eksperymentalnym dla przepływów i zderzeń mechanizmów ekonomicznych, społecznych i politycznych składających się na proces globalizowania się współczesnego świata (Giulianotti 1999; Giulianotti i Robertson 2006, 2007; Maguire 2011; Dunning i Maguire 1996; Giulianotti 1999; Hognestad 2009; Spaaij 2010). Jednym z bardziej interesujących aspektów globalizacji w piłce nożnej jest powstawanie tożsamości zbiorowych na poziomie lokalnym i ponadlokalnym. Ich najbardziej wyraźnym przejawem jest funkcjonowanie środowisk kibicowskich skupionych wokół klubów.

Publiczność piłkarska tworzy osobny (wobec innych zjawisk powiązanych z futbolem) fenomen społeczny – złożony, wielopoziomowy spłot struktur społecznych, kulturowych praktyk i dyskursywnych strategii budujących szeroko rozumiany świat kibiców piłkarskich. Historia rozwoju widowni futbolowej jest przykładem wykształcenia się z masowej widowni lokalnej, z efemerycznych wspólnot skupiających się w meczowym tu i teraz, społecznej struktury, w ramach której możemy

14 Jednym z podstawowych zasobów symbolicznych wykorzystywanych przez kibiców do obrazania innych grup kibicowskich, zawodników, sędziów, działaczy, policji są odniesienia do orientacji seksualnej. „Cioty”, „cwele”, „pedały” są jednymi z najczęstszych epitetów wykorzystywanych nie tylko na polskich stadionach.

15 Jakubowska przywołuje między innymi Cesare Prandellego, byłego selekcjonera reprezentacji Włoch (Jakubowska 2014).

16 Paweł Demirski i Monika Strzępka na podstawie inicjatywy Tęczowa Trybuna 2012 przygotowali spektakl pod tym samym tytułem, który doczekał się nie tylko recenzji w mediach głównego nurtu (http://wyborcza.pl/1,75410.9222403,___Teczowa_tribuna_2012___Wszyscy_jeestesmy_pedalami.html [dostęp: 15.11.2017]), ale również na portalach kibicowskich (<https://www.kibice.net/news/2125-teczowa-tribuna-w-teatrze-polskim.html> [dostęp: 15.11.2017]).

17 Relację z przyjęcia inicjatywy Tęczowa Trybuna 2012 przez niektóre środowiska kibicowskie można znaleźć m.in. na blogu mylifeluke (<https://mylifeluke.blogspot.com/2011/02/inicjatywa-teczowa-tribuna.html> [dostęp: 15.11.2017]).

18 <https://www.kibice.net/news/2075-nie-bedzie-teczy-na-lks-ie.html> (dostęp: 01.09.2017).

wyróżnić zróżnicowane poziomy, nisze, subświaty, podgrupy trwające w czasie i rozwijające się wraz z jego upływem.

W trakcie swojego rozwoju futbol zmieniał się razem ze światem, którego był częścią. Obok dynamicznych procesów profesjonalizacji i instytucjonalizacji rozgrywki, stawał się atrakcyjną ramą dla kibicowskich tożsamości, które z jednej strony bazowały na społecznych mechanizmach umasowienia i tworzenia się klasy robotniczej (nie bez powodu mówi się o robotniczym rodowodzie piłki nożnej), a z drugiej strony czerpały siłę z nasilających się i słabnących emocji nacjonalistycznych (rola rywalizacji międzynarodowej w futbolu miała i ma duże znaczenie w budowaniu poczucia wspólnoty narodowej, nawet jeśli uzasadnione jest tu stosowanie pojęcia banalizacji za Michaeliem Billigiem [1995]). Futbol również skorzystał na ponowoczesnym i postmodernistycznym zwrocie. Wypełniał miejsca, które do niedawna były okupowane przez „wielkie narracje” klasy i narodu, pozostając z nimi w mniej lub bardziej oczywistych relacjach. Zarówno w ujęciu globalnym, jak i „domowym” kręgu kulturowym, w którym piłka radziła sobie najlepiej, czyli w Europie, zmiany zachodziły wielokierunkowo i wielostopniowo.

Zainteresowanie opinii publicznej przyniosło olbrzymie zyski poprzez spieniężenie praw telewizyjnych. Miało też inny skutek poprzez regularne „dostarczanie” Girardowskiego kozła ofiarnego (Girard 1991), jak np. w Wielkiej Brytanii w latach 80. poprzedniego wieku, gdy chuligani stadionowi stali się jednym z głównych wrogów publicznych wobec działań administracji Margaret Thatcher, czy w Polsce w przededniu Euro 2012, gdy doszło do wypowiedzenia „wojny kibolom” za rządów Donalda Tuska i Platformy Obywatelskiej.

Futbol okazał się być podatny na różnego rodzaju fale społecznej mody. Do dziś cechuje go swoista ambiwalencja, bo sprawnie obsługuje zarówno tożsamości z poziomu lokalnego – piłkarski heimat w postaci klubu, który wspiera, jak i ponadlokalnego – wystarczy odwołać się do przykładu niesłabnącego zainteresowania rywalizacją narodowych reprezentacji piłkarskich (Giulianotti 1995).

Widownia futbolowa rosła z każdą kolejną dekadą. Nie oznacza to, że nie dochodziło do lokalnych spadków popularności¹⁹, choć relacja między różnymi publicznościami (np. między tymi, którzy chodzili i chodzą na mecze, a tymi, którzy je oglądają w telewizji, Internecie bądź jak we wcześniejszych dekadach poprzez radiodbiorniki) jest bardziej skomplikowana. Masowość zainteresowania piłką nożną na poziomie globalnym jest faktem o wielu różnorodnych konsekwencjach. Wzrost liczby chętnych do uczestniczenia w widowisku piłkarskim jest podstawowym mechanizmem przyciągającym uwagę mediów i sponsorów. Bez tłumów obecnych na rozgrywkach klubowych czy reprezentacyjnych trudno byłoby o dynamiczny rozwój dyscypliny. Aczkolwiek między innymi dzięki swojej masowości, doświadczenie meczu jest kluczowym elementem socjalizacji kultury kibicowskiej.

19 Dobrym przykładem takiego spadku popularności jest Polska i to, co stało się z poziomem frekwencji po 1989 roku. Widownie PRL-owskie liczyły czasami po kilkadziesiąt tysięcy ludzi. W dobie lat 90. i w pierwszej dekadzie XX wieku obserwowano znaczny spadek widzów na meczach piłkarskich w Polsce.

Jednak w ostatnich latach możemy zauważyć rosnącą liczbę fanów, którzy nigdy nie oglądali swojej drużyny na żywo. Między innymi wpływ mediów: prasy, radia, telewizji i Internetu, spowodował, że obecność na trybunach nie jest już konieczna, by móc identyfikować się z klubem. Równoważnym ekwiwalentem staje się udział w doskonale rozwijającej się szeroko rozumianej kulturze fanowskiej. Budowanie wspólnoty poprzez jej fizyczne doświadczenie zaczyna być traktowane jako jedna z wielu możliwych alternatyw – innymi słowy, by zostać pełnoprawnym kibicem, wcale nie trzeba pojawiać się na meczach swojej drużyny. Powodów takiej sytuacji możemy szukać zarówno w rozwoju technologii, których doświadczenie zaczyna być postrzegane jako równoważne dla bezpośredniego uczestnictwa, jak i powstaniu globalnych marek klubowych, które z założenia jako swoją grupę docelową traktują nie tyle najbliższą społeczność lokalną, co po prostu cały świat piłki nożnej bez rozpoznawania granic krajowych czy kontynentalnych²⁰. Legitymizacja zapośredniczonego doświadczenia stwarza przestrzeń do zwiększania liczby kibiców, z czego skwapliwie korzystają futbolowe i okołofutbolowe marki. Szczególnie, że dla klubów piłkarskich komercyjna różnica pomiędzy kibicem chodzącym na mecze, a tym oglądającym piłkę nożną w telewizji zaciera się coraz bardziej i coraz szybciej na korzyść tego drugiego. Ostatecznie liczy się zysk, a ten – chociażby z praw reklamowych i telewizyjnych – od lat rośnie.

Olbrzymia popularność stała się motorem napędowym przyciągania pieniędzy i dzięki możliwości dotarcia do dużej liczby zainteresowanych futbolem, rekordy biją sumy za prawa telewizyjne czy umowy sponsorskie. W tym miejscu mniej interesuje wpływ procesu hiperkomodyfikacji²¹ na samą grę, ale bardziej to, w jaki sposób ten kierunek zmian odciska swoje piętno na zjawisku kibicowania. Rama komercjalizacji futbolu wyznacza jedną z najważniejszych osi współczesnej debaty na temat publiczności piłkarskiej. W książce podejmują m.in. wątek tego, w jaki sposób tradycyjne wspólnoty kibicowskie odnajdują się w świecie zmodernizowanego i urynkwionego futbolu na lokalnym poziomie.

Innym kluczowym elementem współczesnego świata piłki nożnej jest to, co szeroko możemy sklasyfikować jako zjawisko powiązania futbolu z przemocą zarówno fizyczną, jak i symboliczną. Ta relacja, wprzęgnięta w mechanizmy wspólnototwórcze, od dekad kładzie się cieniem na wizerunku dyscypliny i stawia pytanie

20 Dodatkowym wątkiem jest traktowanie udziału, w przypadku części meczów piłkarskich, jako towar luksusowy, co jest efektem wplecenia świata futbolu w silne relacje z rynkiem. Komodyfikacja piłki nożnej wiąże się z inflacją ceny za udział w widowisku piłkarskim. Zjawisko podwyższania kosztów biletów i karnetów szczególnie wyraźnie zarysowuje się na Zachodzie Europy (głównie w Wielkiej Brytanii [Cleland i in. 2018]).

21 Rozumiem ten termin za Giulianottim: „Uznaję komodyfikację za proces, poprzez który rzecz lub konkretna praktyka społeczna nabiera wartości rynkowej bądź rynkowego znaczenia. Nie jest to proces zamknięty, ale trwający stale, często opierający się na stopniowym wprowadzaniu logiki rynkowej w kontekście istnienia danej rzeczy lub praktyki społecznej. [...] To, co obserwujemy współcześnie ze względu na swoją intensyfikację, możemy uznać za hiperkomodyfikację (Giulianotti 2002: 26–27).

o negatywne aspekty funkcjonowania świata piłki. Przemoc, nietolerancja, radykalizm od zawsze towarzyszyły futbolowi. Jeszcze w średniowieczu dochodziło do bójek przy okazji piłkarskich potyczek (Antonowicz i Wrześniński 2009), a i początki profesjonalnych rozgrywek również nie były wolne od problemów z zachowaniem widowni (Dunning i in. 1984). W erze profesjonalnej piłki przemoc stała się kluczową ramą konstruowania wzorców działania we wspólnotach kibicowskich. Stała się również elementem stereotypu opisującego kulturę fanów futbolowych co najmniej od lat 60. XX wieku.

Mieszanka masowości, rywalizacji i fanatyzmu doprowadziła w ostatnich dekadach XX wieku do wykształcenia się współczesnej formy kibicowania, za którego symboliczną reprezentację może zostać uznany zaangażowany fanatyk, nierzadko płynnie wchodzący w rolę chuligana, głęboko związany z klubem i społecznością tworzącą się i funkcjonującą wokół niego. Wspólnota fanów potrafi radzić sobie bez sukcesów sportowych, a czasami bez istnienia instytucji klubu, który wspiera²². Taka cecha jest konsekwencją zmiany społecznej na trybunach, zachodzącej przede wszystkim w drugiej połowie XX wieku, która niejako uwolniła widownię od zależności względem wydarzeń boiskowych i nadała jej osobny charakter. Zmianą tą było wytworzenie się autonomicznej kultury kibicowskiej, której cechą charakterystyczną było zwrócenie się ku sobie jako podmiotowi działania. Nadal naczelną ramą tworzącą symboliczny świat kibiców jest ich więź z klubem, ale jesteśmy też świadkami działania rozbudowanego systemu znaczeń, powiązań, norm, wartości, które wiążą się z samą wspólnotą fanów, a nie z tym, co dzieje się na boisku bądź w gabinetach klubowych. W tym sensie społeczność kibicowska zmienia swój charakter z teleologicznego wobec gry właściwej na autoteliczny. Między innymi tym wątkiem zajmę się w następnym rozdziale, w którym przedstawiam genezę powstania współczesnej kultury kibicowskiej.

22 Przypadki rozwiązania klubów, degradacji, ratowania klubów piłkarskich przez kibiców są nierzadkie. Szczególnie w Polsce, w której po 1989 roku dosyć regularnie dochodzi do sytuacji, w których kluby najczęściej z powodów finansowych przestają istnieć.